

9.

Україна: непевне майбутнє в тіні минулого¹

Томаш Степнівський

Аналізуючи політичну ситуацію в Україні, потрібно зауважити, що вже доволі тривалий час як польські, так і західноєвропейські експерти замислюються над напрямком закордонної політики України². Чи прямує вона в європейському чи в проросійському напрямку? Можна висловлювати багато гіпотез, які стосуються напрямку закордонної політики України. Розглядаючи різні варіанти, варто пам'ятати про те, що геополітичне розташування України, з одного боку, ставить її в коло зацікавлення найважливіших західноєвропейських демократій і США; з іншого – зумовлює те, що Україні надзвичайно важко однозначно визначитися за якоюсь із опцій, оскільки самі політичні еліти до кінця не знають, чи не хочуть знати, який варіант обрати: європейський чи проросійський? Більше того, до моменту вибуху Євромайдану наприкінці 2013 – на початку 2014 рр. амбівалентність центру ухвалення рішень в Києві впливала з амбівалентності українського суспільства. У цій частині буде зосереджено

---

¹ Дану частину підготовлено на основі статті Stępniewski T., *Ukraina: niepewna przyszłość w cieniu przeszłości, Wschodni Rocznik Humanistyczny*, tom XIV (2017), № 4, s. 83-94.

² Див., напр: Fiszer J. M., Stępniewski T., *Polska i Ukraina w procesie transformacji, integracji i wyzwań dla bezpieczeństwa Europy Środkowo-Wschodniej*, Warszawa 2017; Stelmach A., Hurska-Kowalczyk L. (red.), *Ukraina po (Euro)majdanie. Od autorytaryzmu do protodemokracji*, Toruń 2016; K. Świder, *Rosyjska świadomość geopolityczna a Ukraina i Białoruś (po rozpadzie Związku Radzieckiego)*, Warszawa 2015; Onuch O., Hale H. E., *Capturing Identity: The Case of Ukraine, Post-Soviet Affairs*, 2018, vol. 34, no. 2–3, ss. 84–106.

увагу на обставинах закордонної політики України – держави, що постала після розпаду СРСР і перебуває на шляху системної трансформації. Крім того, ми маємо справу з іншими реаліями, і сам спосіб мислення чи реалізації політики не дуже змінився. У незалежній Україні вже відбулося три революції (Революція на граніті, Помаранчева революція, Революція гідності)³, але її майбутнє і надалі не чітке. Однак завдяки ангажуванню західних держав (зокрема, Європейського Союзу, якого увінчуванням була Помаранчева революція і частково Євромайдан) ініційовано процеси, які сприяли і зміцнювали пробудження громадянського суспільства в Україні, а також впливали на політичну ситуацію в країні.

Аналізуючи еволюцію ситуації в Україні, насамперед представимо радянську спадщину, потім узагальнено розглянемо обставини, що визначають закордонну політику, а також спробуємо осмислити майбутнє країни.

Радянська спадщина, що визначає політичну ситуацію в Україні. Існування української держави і суспільства впродовж більш ніж сімдесяти років у складі Союзу Радянських Соціалістичних Республік залишило слід на сучасній Україні. Незважаючи на те, що 1991 року розпався СРСР, радянська спадщина й надалі обумовлює функціонування незалежної України. Звертаючись до Карла Шмітта, можемо ствердити, що внаслідок накладання сфери держави і суспільства зникають *нейтральні* зони, зокрема, культура, релігія чи економіка, а також перестають бути *нейтральними* недержавні та неполітичні⁴. Для того, щоб точно визначити поняття *політичного*, Карл Шмітт використовує антонімію «друга» і «ворога». Відтак, держава, яка відповідальна за безпеку суспільства, деполітизує всі групи, які перебувають зовні

---

³ Доцільно тут згадати про надзвичайно важливий проект з назвою «3R. Three Ukrainian Revolutions», <https://www.coleurope.eu/page-ref/3r-project>.

⁴ Schmitt C., *Teologia polityczna i inne pisma*, Kraków 2000, s. 195; також про суверенітет і поняття політичного див.: Schmitt C., *Political Theology. Four Chapters on the Concept of Sovereignty*, translated by George Schwab, Cambridge, Massachusetts and London: The MIT Press, 1988, s. 5 і наступ.

до її влади. У нашому випадку маємо справу ще з одним фактом, Україна як держава не така слабка, що не здатна «змусити» окремі групи поважати своє виняткове право на *політичне*. У випадку України групи тиску (які відрізняються від тих, що мають місце в добре організованих демократіях) впливають на органи влади, використовуючи для цього всі доступні методи, а їхня внутрішня структура може бути окреслена як добре організовані олігархічні клани (політично-економічні групи впливу). Досить часто це призводить до ситуації, що партикулярні інтереси переважають над державними. Загрозою для всемогутності олігархів міг би бути компроміс, досягнутий під час Помаранчевої революції наприкінці 2004 – на початку 2005 року, який спричинив те, що сильна позиція президента, *de facto* президентської адміністрації, була обмежена⁵. Тоді могло здатися, що будемо спостерігати початок кінця олігархічної системи з 90-х років ХХ століття. Однак під час Помаранчевої революції і переговорів, що відбувалися між табором «помаранчевих» і «біло-блакитних», досягнуто компромісу, згідно з яким президент перестав виконувати функцію керівника виконавчої гілки влади. Пізніше, у часи уряду В. Януковича, частина повноважень президента була передана прем'єрові. Унаслідок подій на Майдані відбулася справжня зміна владної еліти й навіть Конституції, однак це не призвело до принципової зміни системи влади. Отже, не було остаточно створено нову політичну систему України, а трансформовано лише олігархічний порядок – партію корпорацій замінено на конкуренцію інтересів політично-економічних груп⁶. У наступні роки спостерігаємо перетасування олігархічних груп, але не зміну політичної системи.

На політичну систему в Україні впливають згадані вище зв'язки політиків із клановим бізнесом, а також бажання втрима-

---

⁵ Kapuśniak T. (Stępniewski), *Ukraina jako obszar wpływów międzynarodowych po zimnej wojnie*, Warszawa-Lublin 2008, розділ 4.

⁶ Поп.: Baluk W., *Transformacja systemu politycznego Ukrainy, Mołdowy i Białorusi*, Kapuśniak T. (Stępniewski), Fedorowicz K., Gołoś M. (red.), *Białoruś, Mołdawia i Ukraina wobec wyzwań współczesnego świata*, Lublin 2009, s. 22-24; також: Stępniewski T., *Polityka bezpieczeństwa Ukrainy po 2010 roku*, *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*, Stępniewski T. (red.), Rok 11 (2013), Zeszyt 2: Słowiański trójkąt: Rosja, Ukraina, Białoruś, s. 143-163.

ти при владі (наприклад, це характерно для президента Петра Порошенка) сильні економічні групи (зокрема, шляхом витіснення конкурентних олігархів), що перебувають в інтересах як уряду, так і держави. Євромайдан також не спричинив коригування політичної системи України, і олігархічні групи й надалі контролюють і формують ситуацію в країні. Тому без ґрунтовних реформ і деолігархізації політичної системи України не можна чекати суттєвих змін. Олігархічні клани будуть ефективно захищатися від надто радикальних реформ. Якщо сценарій витіснення кланів із політичного життя неможливий, то найкращим рішенням буде їхня еволюція в напрямку класичних груп впливу. Водночас, не буде потрібно створювати штучні (власні) політичні партії, оскільки визначених цілей досягатимуть за допомогою лобіювання. Запровадження чітких правил гри може означати загрозу для кланів унаслідок напливу закордонних інвестицій, що тим самим загрожуватиме позиції вітчизняних олігархів.

Внутрішні обставини, що впливають на закордонну політику України. Можна ствердити, що політична ситуація в Україні, яка постала в результаті подій осені 2004 року, названих Помаранчевою революцією, була вирішальним кроком, що змінював напрямок України: від перехідного пострадянського варіанту до класичної моделі національної держави. Україна засвідчила, що є державою, яка належить до Європи не лише географічно, але також із погляду пропагування європейських цінностей. Черговим підтвердженням цього стала наступна революція – Євромайдан, який *de facto* був відповіддю на відмову тодішнього президента України Віктора Януковича підписати договір про асоціацію з Європейським Союзом. В очах українського суспільства цей договір був кроком у бік тіснішої співпраці з ЄС і відкривав перспективу членства. Помаранчева революція (зокрема, позиція українського суспільства) викликала симпатію майже всього континенту й була об'єктом особливого зацікавлення багатьох ЗМІ. Водночас президент Віктор Ющенко разом із Кабміном і українським парламентом, уживаючи конкретних заходів, розпочав реалізацію раніше задекларованого напрямку закордонної полі-

тики, орієнтованого на інтеграцію з європейськими та євроатлантичними інституціями. Варто згадати, що під час президентства Леоніда Кучми Україна часто декларувала свої плани інтеграції з ЄС і НАТО. Однак багатьом дослідникам закордонної політики України зрозуміло, що «європейські прагнення» Л. Кучми були лише тактичним заграванням, яке давало змогу реалізовувати так звану політику «багатовекторності», тобто політику балансу між Росією і Заходом. Це спричинило появу на Заході такого терміна, як «Ukraine fatigue», тобто «втома від України». З подібною ситуацією маємо справу зараз в часи президентства Петра Порошенка, який постійно переконує західні держави в тому, що в Україні відбуваються реформи, а насправді все дещо інакше.

Повертаючись до сказаного вище, варто зауважити, що прихід до влади Віктора Януковича спричинив те, що європейський вектор відійшов на задній план, а політична система еволюціювала в напрямку авторитаризму. Лише Євромайдан наприкінці 2013 – на початку 2014 року призвів до зміни політичної ситуації й усунення від влади корумпованого президента Віктора Януковича. Новий імпульс і оптимізм, пов'язаний із ґрунтовними політичними реформами, з'явився після приходу до влади президента Петра Порошенка. З перспективи 2017 року доречно ствердити, що деякі ініційовані реформи були частково втілені, але перед владною верхівкою України стоїть ще більше викликів. Можна сказати, що анонсовані реформи і зміни всередині держави є часто єдиною реакцією, а тому відбуваються повільно, нерегулярно, непослідовно, а інколи навіть некваліфіковано. Загалом, той позитивний результат, якого вдається врешті досягнути, поглинають негативні явища і процеси, а також спадки попереднього режиму. Отож, як і раніше, тепер на формування і реалізацію закордонної політики і вирішення питань безпеки більше впливає внутрішня ситуація в країні, особливо симпатії владних еліт, аніж підхід, що має на меті слідувати інтересам держави і скористатися з пропозицій дослідників та аналітичних центрів⁷. Додатково внутрішню ситуацію в Україні детермінує збройний конфлікт Росії з Украї-

---

⁷ Пор.: Перепелиця Г., Внутрішні чинники формування зовнішньої політики України, *Політика і час*, 2004, № 11, с. 32-45.

ною на Донбасі. У зв'язку з цим упродовж останніх років процеси внутрішніх перетворень, зовнішньої політики і безпеки України, спрямовані на інтеграцію з європейськими та євроатлантичними інституціями, зазнали змін, хоча ще існує багато викликів. Таку ситуацію частково зумовила владна еліта Україна, а також те, що як і політична верхівка, так і частина суспільства не бачили потреби проводити важкі й вартісні (зокрема в соціальному плані) внутрішні реформи. Більше того, складно змінити спосіб мислення людей і вимагати їхньої підтримки для нових демократичних цінностей Заходу. Це стосується особливо осіб середнього і старшого віку, які в підсвідомості надалі зберігають залишки минулої епохи, коли вони перебували під могутнім впливом тоталітарної ідеології. Загалом, психологія постреволуційної української еліти в багатьох аспектах лишається пострадянською психологією. Через це впродовж декількох років аналітики (наприклад, із Національного інституту стратегічних досліджень чи Інституту зовнішньої політики Дипломатичної академії України) та численні дослідники підкреслюють головні пострадянські риси, які й надалі характерні для політичної еліти чи суспільства в Україні⁸.

Перша риса – «монетизація політики» (перетворення політики на бізнес). Політика, яку розуміють саме так, – це не простір реалізувати програми і проекти, пов'язані з долею народу, не засіб власного самовираження, а радше спосіб досягнути певні цілі, пов'язані з бізнесом, а також засіб заробити гроші, використовуючи при цьому шантаж (у стосунках політичної опозиції до влади). Унаслідок цього політичні інтереси виражають і обраховують у грошах, а влада полегшує доступ до можливостей їх заробити.

Друга риса – «політичний постмодернізм». Ідеться про безкомпромісну перевагу «політичних технологій» над реальною політикою. Серед політичних еліт «політичний постмодернізм»

---

⁸ Див.: Яхно О., Мушак О., Белковська О., Белковський С., Українська влада після виборів-2006: ідеологія, стратегія, конфігурація, склад, перші кроки, *Українська правда*, 20.03.2006, <http://www.pravda.com.ua>; Melnyk M., *Integracja Ukrainy z Europą Zachodnią jako wybór cywilizacyjny – katalog problemów i pytań*, Fijałkowski B., Żukowski A. (red.), *Unifikacja i różnicowanie się współczesnej Europy*, Warszawa 2002, s. 215-220.

постає через відсутність реальної ідеології. Кожен політик спи-рається на принцип, що треба прагнути до максимізації власних бізнес-планів. Такий підхід до політичних проблем дає змогу го-ворити, не думаючи про довготермінову політичну відповідаль-ність за виголошені слова і декларовані факти, свідомо брати зобов'язання, які важко виконати, сперечатися з реальними на-мірами окремих політиків чи політичних сил. До цього можна додати прагнення приписати собі позитивні результати процесів, які відбуваються об'єктивно, тобто не залежно від конкретних політиків.

Третя риса – «синдром колоніальної свідомості». Провідні представники пострадянської еліти формувалися ще в іншій дер-жаві – Радянському Союзі, і тому до сьогодні не вважають себе громадянами незалежної держави. Політичні еліти, як і раніше, шукають так зв. «начальників» чи якісь центри поза Україною, які могли б взяти на себе відповідальність за забезпечення «світ-лого майбутнього» або за всі теперішні й минулі проблеми та по-разки країни. Синдром колоніальної свідомості передбачає, що політична еліта хоче виглядати заможно і гідно не в очах свого народу, який вона сприймає лише як колоніальну «біомасу» лю-дей другої категорії, а передусім перед Вашингтоном, Брюсселем чи Москвою. Значною мірою розвитку такого синдрому сприяє географія економічних інтересів політичної еліти. Для неї важли-віші від життєвих інтересів свого народу і держави як банківські рахунки в США чи ЄС, найдорожча нерухомість під Москвою, так і позиція закордонних центрів впливу.

Четверта риса – «політична короткозорість». З огляду на згадані раніше риси пострадянська політична еліта, як прави-ло, демонструє постійну нездатність формувати довготермінові програми розвитку держави, орієнтовані щонайменше на 15–20 років. Згідно з цією елітою, усі проблеми орієнтовані максималь-но на кілька років і не стосуються основних аспектів існування народу й держави⁹.

---

⁹ Детальніше: *Droga do Europy. Opinie ukraińskich elit*, Warszawa 2004; Яхно О., Мушак О., Белковська О., Белковський С., *Українська влада після ви-борів-2006...*

Проблема полягає в тому, що люди з «перехідною свідомістю» до сьогодні сприймають владу як систему, а не як місію служіння. В Україні більшість політичних і економічних пострадянських еліт, що репрезентують приватний сектор бізнесу, а також частина суспільства, не підготовлені дотримуватися демократичних стандартів. Більше того, відсутня внутрішня мотивація досягати представлених стандартів, обумовлена розбіжністю інтересів. Водночас, ці репрезентанти навіть за часів президентства Леоніда Кучми не заперечували факту відходу України від рівня демократії та європейських стандартів: відсутності достатньої стратегічної основи для проведення реформ і достатнього рівня політичної відповідальності.

Крім того, варто зауважити, що через політичну нестабільність, недосконалість правової системи і корупцію в Україні європейці бояться інвестувати в її економіку¹⁰.

Висновки: європейські мрії, євразійські реалії. З одного боку, можемо ствердити, що останні революції зумовили суттєву зміну політичної ситуації в Україні, з іншого, вони призвели до співжиття різних політичних сил – особливо це помітно з часів Помаранчевої революції. Важливо, що співжиття на політичній сцені України впродовж останніх років стало результатом багатьох подій і соціальних, економічних чи культурно-цивілізаційних конфліктів. Від здобуття незалежності Україна перебуває на шляху системної трансформації. Попри зусилля впродовж 1991–1996 рр. не вдалося сформувати повною мірою демократичної системи, що було зумовлене значною різницею між виконавчою, законодавчою та судовою гілками влади. Незважаючи на те, що 1996 року прийнято Конституцію України, проблема не була вирішена. Конституція була компромісом між виконавчою і законодавчою гілками влади, однак низку переваг зберіг президент, якого підтримували олігархічно-кланові групи. Може здатися, що спробою змінити наявний стан справ була Помаранчева ре-

---

¹⁰ Riabczuk M., Europejskie marzenia, euroazjacie realia, *Droga do Europy...*, s. 12-13; Шевчук О., Вічні інтереси українських політиків, *Українська правда*, 22.01.2007, <http://www.pravda.com.ua>

волюція, а останнім часом – Євромайдан. У цей час відбулися зміни керівних команд, однак не фундаментальні перетворення політичної системи, які б дали змогу стабілізувати її¹¹.

Описана вище ситуація в Україні може бути вирішена зміною політичної та правової системи. Без ґрунтовних конституційних реформ не можливо розділити законодавчу та виконавчу гілки влади. Заплутані положення Конституції та законів сприяють інструментальному трактуванню права, а також допускають надінтерпретацію й використання у власних цілях. Черговою проблемою для суспільства й української політичної сцени є корупція. Однак, чи готові владні еліти – і передусім, чи здатні – змінити сприйняття реальності й вийти за межі кланово-олігархічних інтересів? Якщо в Україні не відбудеться політичних (системних) реформ, держава не буде здатна уникнути інструментального трактування іншими (країнами й міжнародними організаціями), і в такий спосіб на неї впливатиме найбільший сусід із неоімперськими амбіціями – Росія¹². Більше того, збройний конфлікт, який нині триває на Донбасі, створює подальші можливості впливу Росії на внутрішню і закордонну політику України.

Геополітичну позицію та потенціал України після Помаранчевої революції сприймали як найбільш перспективний і привабливий для Заходу. Потреба відкинути методи влади минулого режиму створила проблеми для безпеки України. Однак президентство вибраного в результаті Євромайдану Петра Порошенка демонструє, що особам, які перебувають при владі, досить складно відкинути олігархічний спосіб існування держави (президент Петро Порошенко – один із українських олігархів). Однак

---

¹¹ Детальніше див., наприклад: Капуśniак Т. (Stępniewski), *Elita władzy, grupy oligarchiczne a społeczeństwo obywatelskie na scenie politycznej Ukrainy*, Bodio T. (red.), *Przywództwo i elity polityczne w krajach WNP*, Tom II, Warszawa 2010, s. 523-534; також: Konończuk W., *Fundament systemu. Starzy i nowi oligarchowie na Ukrainie*, *Punkt Widzenia*, nr 59, Warszawa: Ośrodek Studiów Wschodnich, sierpień 2016.

¹² Капуśniак Т. (Stępniewski), *Ukraina jako obszar wpływów międzynarodowych...*, rozdział 3; також: Szostek J., *The Power and Limits of Russia's Strategic Narrative in Ukraine: The Role of Linkage*, *Perspective on Politics*, 2017, vol. 15, no. 2, ss. 379–395.

українські політичні еліти й усе суспільство повинні усвідомити, що для Заходу розвиток демократії в Україні, життя згідно з демократичними стандартами, прогрес в економічних питаннях важливіші, аніж геополітична ситуація країни (навіть, якщо цього чинника не можна легковажити).

Незалежна Україна, зважаючи на свої внутрішні можливості й панівну політичну ситуацію, намагається провадити політику європейської та євроатлантичної інтеграції. Реалії міжнародних відносин, внутрішні чинники, розширення сучасних загроз і викликів для європейського спокою й миру зумовлюють потребу більш інтенсивної та плідної співпраці, а також активніших інтеграційних дій як із боку України, так і Європи. Щоб досягнути євроінтеграційних цілей, Україні потрібно сьогодні сформуванню стабільну, позбавлену будь-якої двозначності, політику. Багато що залежить від України, але ще більше від Європейського Союзу. Розширення ЄС у східному напрямку (2004 і 2007 рік) зумовило, що держави Східної Європи опинилися між Європейським Союзом і Росією¹³. Відсутність реальних дій із боку Європейського Союзу щодо східного сусідства зумовить – у тривалішій перспективі – ослаблення європейського вектора в закордонній політиці цих країн і можливість повернення до політики багатовекторності (наприклад, в Україні) або до поглиблення залежності від Росії. Майбутнє держав так званого спільного сусідства ЄС і Росії залежить переважно від них самих, тобто від еволюції політичної ситуації, концепції та напрямків закордонної політики. Це спричинив факт, що держави ЄС борються з низкою проблем внутрішнього характеру, масовою міграцією з Близького Сходу і збройними конфліктами в південному сусідстві, натомість вони зацікавлені у стабілізації політичної ситуації та зміцненні імунітету на зовнішні потрясіння східних країн.

---

¹³ Поп.: Schmidtke O., Yekelchik S. (eds.), *Europe's Last Frontier? Belarus, Moldova, and Ukraine between Russia and the European Union*, New York 2008.

Рекомендована література:

1. Baluk W., Transformacja systemu politycznego Ukrainy, Mołdowy i Białorusi, Kapuśniak T. (Stępniewski), Fedorowicz K., Gołoś M. (red.), *Białoruś, Mołdawia i Ukraina wobec wyzwań współczesnego świata*, Lublin 2009, s. 22-24.

2. *Droga do Europy. Opinie ukraińskich elit*, Warszawa 2004.

3. Fiszer J. M., Stępniewski T., *Polska i Ukraina w procesie transformacji, integracji i wyzwań dla bezpieczeństwa Europy Środkowo-Wschodniej*, Warszawa 2017.

4. Kapuśniak (Stępniewski) T., Elita władzy, grupy oligarchiczne a społeczeństwo obywatelskie na scenie politycznej Ukrainy, Bodio T. (red.), *Przywództwo i elity polityczne w krajach WNP*, Tom II, Warszawa 2010, s. 523-534.

5. Kapuśniak (Stępniewski) T., *Ukraina jako obszar wpływów międzynarodowych po zimnej wojnie*, Warszawa-Lublin 2008, rozdział 4.

6. Konończuk W., Fundament systemu. Starzy i nowi oligarchowie na Ukrainie, *Punkt Widzenia*, nr 59, Ośrodek Studiów Wschodnich, Warszawa, sierpień 2016.

7. Melnyk M., Integracja Ukrainy z Europą Zachodnią jako wybór cywilizacyjny – katalog problemów i pytań, Fijałkowski B., Żukowski A. (red.), *Unifikacja i różnicowanie się współczesnej Europy*, Warszawa 2002, s. 215-220.

8. Onuch O., Hale H. E., *Capturing Identity: The Case of Ukraine*, *Post-Soviet Affairs*, 2018, vol. 34, no. 2–3, ss. 84–106.

9. Riabczuk M., Europejskie marzenia, euroazjacie realia, *Droga do Europy. Opinie ukraińskich elit*, Warszawa 2004, s. 12-13.

10. Schmidtke O., Yekelchyk S. (eds.), *Europe's Last Frontier? Belarus, Moldova, and Ukraine between Russia and the European Union*, New York 2008.

11. Schmitt C., *Political Theology. Four Chapters on the Concept of Sovereignty*, translated by George Schwab, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts and London 1988.

12. Schmitt C., *Teologia polityczna i inne pisma*, Kraków 2000.

13. Stelmach A., L. Hurska-Kowalczyk (red.), *Ukraina po (Euro) majdanie. Od autorytaryzmu do protodemokracji*, Toruń 2016.

14. Stępniewski T., Polityka bezpieczeństwa Ukrainy po 2010 roku, *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*, Stępniewski T. (red.), Rok 11 (2013), Zeszyt 2: Słowiański trójkąt: Rosja, Ukraina, Białoruś, s. 143-163.

15. Szostek J., The Power and Limits of Russia's Strategic Narrative in Ukraine: The Role of Linkage, *Perspective on Politics*, 2017, vol. 15, no. 2, ss. 379-395.

16. Świder K., *Rosyjska świadomość geopolityczna a Ukraina i Białoruś (po rozpadzie Związku Radzieckiego)*, Warszawa 2015.

17. Перепелиця Г., Внутрішні чинники формування зовнішньої політики України, *Політика і час*, 2004, nr 11, s. 32-45.

18. Шевчук О., Вічні інтереси українських політиків, *Українська правда*, 22.01.2007, <http://www.pravda.com.ua>

19. Яхно О., Мушак О., Белковська О., Белковський С., Українська влада після виборів-2006: ідеологія, стратегія, конфігурація, склад, перші кроки, *Українська правда*, 20.03.2006, <http://www.pravda.com.ua>